

Роман Васковський**ОСИП НАЗРУК –****ІДЕОЛОГ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ**

Дніпропетровська юридична академія МВС України

Ім'я Осипа Назарука, на жаль, мало про що говорить широкому загалу наших співвітчизників. А між тим, йдеться про одну з найяскравіших українських постатей першої половини ХХ століття. Особа талановитого журналіста Галичини напередодні та під час Першої світової війни, активного діяча уряду Української Народної Республіки (УНР) на посаді керівника Управління преси та інформації, надалі – невтомного трибуна національної еміграції відома здебільшого фахівцям і тим, хто цікавиться історією української революції 1917-1920 рр. Однак непересічність особи О. Назарука та роль, яку він відіграв у процесі викристалізації свідомості української нації, змушують нас звернутися до розгляду його життєвого шляху. До того ж, слова Івана Лисяка-Рудницького про те, що «досі немає ні одної біографічної студії про Осипа Назарука» [2], написані ним у другій половині 70-х років, залишаються слушними й зараз [7].

Осип Назарук народився 31 серпня 1883 р. в містечку Бучачі на галицькому Поділлі в селянсько-міщанській родині. Його батько був кушнірським майстром, мати ж походила зі старої та колись багатой родини Чекановських. Юний Осип поступив до Бучацької гімназії, де навчався до сьомого класу, коли був з неї відрахований [2]. Потім вивчав право у Львівському та Віденському університетах й у Відні отримав звання доктора юридичних наук, але його покликанням ще зі студентських років була політика. Ставши членом створеної в Галичині 1890 року Української радикальної партії (УРП), молодий правник здобув ім'я активного агітатора. Водночас він виявив себе як плідний журналіст, і до 1914 року з'явилася ціла низка брошур О. Назарука на політичні теми. Така інтенсивна діяльність привела до того, що він кілька років був редактором друкованого органу УРП «Громадський голос», співробітником львівського щоденника «Діло» і німецькомовного «Часопису сільськогосподарської кооперації», який виходив у Відні. «Безліч моїх статей розсіпані по всіх українських щоденниках і в інших виданнях», – зазначав згодом О. Назарук в одному зі своїх численних листів до видатного

історика й політичного мислителя В'ячеслава Липинського [2].

З вибухом Першої світової війни Осип Назарук виступає відразу у двох іпостасях. По-перше, він є членом політичної організації «Спілка визволення України», створеної в Австрії східноукраїнськими емігрантами для пропаганди ідеї національної незалежності. По-друге, галицький публіцист на довгий час пов'язав свою долю з військовою формацією Українських січових стрільців (УСС), що діяла в Австро-Угорській армії. Він працює у прес-квартирі українського легіону. Саме тоді з'являється його збірка воєнних репортажів «Слідами Українських січових стрільців», видана 1916 року у Львові. Книгу було побудовано у формі щоденника, в якому автор занотовує свої спостереження за життям січовиків, при цьому залучаючи документацію УСС. Це зроблено з метою «не дати пропасти нашій (стрілецькій) справі, славі діл ваших, ваших походів, боїв і могил, заховати для поколінь, що прийдуть по вас, пам'ять жертв, котрі ви склали для добра України вздовж великого й широкого шляху, засіяного вашими кістями» [8], – звертається О. Назарук до січових стрільців. Наступного року з'явилася ще одна праця з цієї тематики «Над Золотою Липою», присвячена боям січовиків в районі однойменної річки.

Осип Назарук пробує свої сили й на літературній ниві. У 1918 р. у Львові вийшов його перший історичний роман «Князь Ярослав Осмомисл», присвячений діяльності одного з творців Галицької держави XII століття. Тоді ж він написав ще два твори «Проти орд Чингізхана» і «Роксолана». Однак видати їх не вдалося, хоча в середині 1918 р. рукопис двотомної повісті «Проти орд Чингізхана» в Києві за значний гонорар придбав один із засновників «Союзу визволення України» Микола Залізняк за умови, що видасть його протягом року [2]. На заваді цьому став буревій політичних і воєнних подій, що охопив Україну наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.

У ніч на 1 листопада 1918 р. у Львові Українським військовим комітетом на чолі з сотником УСС Дмитром Вітовським було встановлено українську владу. Близкуче проведена військова операція дала змогу Українській Національній Раді – верховному органу на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії, – проголосити створення національної держави. 13 листопада було ухвалено закон, згідно з яким новопостала держава, що мала об'єднати у своєму складі всі етнічні українські терени колишньої імперії Габсбургів, отримувала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Однак вже 1 листопада 1918 р. Львів стає ареною вуличних боїв між українськими та польськими військовими. Причина полягала у зазіханні Польської держави, що відновлювалася, на землі Східної Галичини, які Польща вважала своєю історичною територією. Внаслідок несприятливого для українців розвитку бойових дій, за дорученням Української Національної Ради та командування військ ЗУНР, 5 листопада до Києва виїхали Володимир Шухевич й Осип Назарук. Метою їхньої місії були переговори з гетьманом Української держави П. Скоропадським щодо надання військової допомоги у боротьбі проти польської армії [6].

Хоча, як зазначає у своїх спогадах один з активних діячів української революції Євген Коновалець, йшлося «лише про отримання технічної та матеріальної допомоги для Галицької армії, а не допомоги в людях» [3], західноукраїнські делегати зажадали від гетьмана, щоби той віддав наказ про спрямування до ЗУНР окремого загону січових стрільців – наддніпрянської військової формації, складеної з колишніх полонених галичан, на чолі з Є. Коновальцем. Після тривалої розмови П. Скоропадський погодився надати неофіційну допомогу новоутвореній республіці та сприяти ніби «самочинному» (з огляду на небажаність конфлікту Польщі з Українською державою) просуванню частини до Галичини.

Але на той час представниками лівого крила українських політичних сил вже готувалося повстання проти консервативного гетьманського режиму. Головною військовою опорою повстанців мав стати саме чи не найбільш національно налаштований загін Коновальця. Тому на засіданні Стрілецької ради січовиків (таємного комітету старшин частини – Р.В.) було ухвалено залишитися тут з метою захисту української державності, загрожуваній поступовою зміною політичного курсу Української Державності [3].

В Галичину не повернувся й Осип Назарук. Він залишився там як член Стрілецької ради і політичний радник загону і взяв активну участь у повстанні, що вибухнуло після оголошення 14 листопада 1918 р. грамоти Скоропадського про федерацію України з Росією. Для керівництва повстанням було створено колективний орган – Директорію. До речі, Назарук був одним з авторів чи не першого з її документів – Універсалу, що закликав «до боротьби за державну самостійність України, проти зрадника і узурпатора, генерала Скоропадського», оголошеного Директорією поза законом «за головний державний злочин проти самостійності Української Народної Республіки, знищення її свободолюбних установ, за заповнення тюрем найкращими синами України, за

розстріл селян та паління сіл каральними загонами, насильства над робітниками та сільськими людьми» [8]. Як пізніше згадував сам Назарук, «не я укладав першу відозву проти Гетьмана, друковану в Білій Церкві, а властиво поправляв її, бо перший концепт, який мав у собі виключно лайку, написав мій знайомий ще зі студентських часів, а тоді «головний отаман» бунту, Симон Петлюра. Я повикидав із того концепту що грубішу лайку та зложив ідеалістично-політичне виправлення бунту» [2]. Повстання закінчилося ліквідацією Гетьманату: 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади; було відновлено Українську Народну Республіку на чолі з Директорією як тимчасовою верховною владою.

26 грудня 1918 р. було створено Раду народних міністрів УНР, а 30 грудня директором Директорії на правах окремого міністерства утворено Управління преси та інформації. До його складу входили: Українське телеграфне агентство, Управління радіотелеграфів, Бюро преси, Центральне інформаційне бюро, Інформаційне бюро армії, Державна друкарня, Центральне управління у справах друку, а також «інші державні (земські й міські) установи, які є або будуть утворені та мають зв'язок з пресою та пропагандою». Завданням Управління проголошувалося «освідомляти народні маси на Україні про самостійно-державні інтереси Української Народної Республіки, як також заступати ці інтереси перед громадською думкою за кордоном» [9]. На чолі його став Осип Назарук, який, здавалося, якнайкраще підходив на цю роль.

«Але мене в моїй праці оточував страшний хаос, – описував свої враження шеф нової інституції. – Невідомі мені люди з зовсім інакшою психікою... Загал урядовців лінивий і без почуття обов'язку та з величезними претензіями до держави» [6]. Більшість з тих, за допомогою кого Директорія збиралася розбудувати незалежну Україну, просто не бажала докладати до цього значних зусиль.

О. Назарук залишився на своїй посаді і тоді, коли уряд УНР на початку лютого 1919 р. змушений був залишити Київ під ударами більшовицьких військ. Але становище дедалі ускладнювалося. Він писав: «Те, що наступило по виїзді Директорії з Києва, було страшне. Січові стрільці й останки наддніпрянських військ Директорії криваво боронили майже кожної позиції, яка надавалася для оборони, причому поносили страшні втрати... А найгірше було те, що між нами зник запал, з яким ми колись працювали, коли здобули Київ. Якесь внутрішня пустка опанувала моє оточення» [6].

В Україні продовжував ширитися хаос. Неспроможність уряду УНР, який загруз у внутрішніх чварах і політичних суперечках,

встановити в країні сталий державний лад, викликала в О. Назарука розчарування в демократично-республіканській та соціалістичній системі. Досвід революційного часу переконав його в необхідності сильної влади, зосередженої в руках однієї людини. Значущими у цьому сенсі є його «Кінцеві замітки» до спогадів: «Влада в неспокійних часах повинна бути в руках одного чоловіка, все одно – чи цивільного, чи військового, але одного. Всякі політичні партії при владі в такому часі – це страшна річ, особливо коли партії висувають неосвічених людей» [6]. Ці слова, написані Назаруком у 1920 р., означали початок його ідейної трансформації.

Вже на початку квітня 1919 р., під час утворення нового кабінету міністрів УНР, ім'я Осипа Назарука не значиться ані на посаді керуючого Управлінням преси та інформації, ані взагалі серед урядових осіб. Він повертається до Галичини, де очолює прес-квартиру Української галицької армії. У червні, після наступу переважаючих сил польської армії, уряд і військо ЗУНР були змушені залишити власну територію і перебратися на Східну Україну. Там до листопада 1919 р. тимчасово столицею наддністрянського та наддніпрянського урядів став Кам'янець-Подільський.

Як писав міністр внутрішніх справ, а пізніше – голова уряду УНР І. Мазепа, «кам'янецька доба – одна з найтрагічніших в історії національних визвольних змагань за революції 1917-1920 років. Це була доба, коли українські збройні сили вперше за кілька століть зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за незалежну Україну. Але тут же, в цю добу, прийшло до фатального заломлення об'єднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що виростили на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами» [5].

De-jure, від 22 січня 1919 р. мав існувати єдиний український республіканський уряд. Ще 1 грудня 1918 р. у Фастові був підписаний так званий «Передвступний договір» між Директорією і представниками Ради державних секретарів (уряду Західноукраїнської Народної Республіки) Лонгіном Цегельським і Дмитром Левицьким. Згідно з цим договором, ЗУНР заявляла про свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість «увійти з усією своєю територією й населенням, як складова частина державності цілості, в Українську Народну Республіку». У свою чергу, остання продемонструвала свою готовність приєднати західноукраїнські терени. У її складі ЗУНР через

відмінність державно-політичного та соціально-економічного ладу на певний час отримувала територіальну автономію [1].

3 січня 1910 р. Українська Національна Рада у Станіславі ратифікувала цей договір і делегувала комісію, до складу якої, зокрема, увійшли відомі діячі Лев Бачинський, Семен Вітик, Дмитро Вітовський, Василь Стефаник та інші для переговорів з урядом УНР «щодо злуки обох Українських республік» [9]. На своєму святковому засіданні 20 січня Директорія привітала цей крок і ухвалила, що владу на території Західної області Української Народної Республіки (ЗУНР) – таку назву відтепер отримували західноукраїнські землі – виконуватиме і надалі Державний секретаріат, але у тісному контакті з урядом УНР. Такий стан речей мав тривати до часу скликання Всеукраїнських установчих зборів [8]. Крім того, склад Директорії доповнювався представником Західної України. Ним став лідер ЗУНР Євген Петрушевич, який, згідно з рішенням республіканського уряду від 12 березня 1919 р., увійшов до складу Директорії [9].

22 січня 1919 р., у першу річницю проголошення IV Універсалом Центральної Ради повної незалежності УНР, у Києві на Софійській площі відбулося урочисте свято Соборності України. На ньому було оголошено Універсал Директорії про об'єднання двох республік, в якому констатувалося: «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська Україна... Мрії, для яких найкращі сини України жили і вмирали, стали дійсністю» [8].

Незважаючи на значний пафос події, реального возз'єднання українських земель не сталося. Головними причинами цього були не тільки умови воєнного часу, скільки значна різниця у ментальності двох частин одного народу, витвореній століттями окремого існування. Виховані Австро-Угорською імперією у душі конституційності, галичани, що у другій половині XIX – на початку XX ст. пройшли процес національного відродження, напередодні революції становили сталий, достатньо сконсолідований організм, якому був притаманний високий рівень національного самоусвідомлення. Натомість українці у складі Російської імперії були майже повністю позбавлені можливості проявити себе не тільки політично, але й навіть культурно як окрема нація. Тому, як слушно зазначив І. Лисяк-Рудницький, «українська революція була поражена всіма дитячими недугами політичної незрілості», а отже, «наддніпрянське українство, хоч і піднялося вже тоді до ідеї держави,

але фактично до власнодержавного життя було ще не доросло» [4].

Тривалий контакт зі східними українцями переконав Назарука у вищості галицького національного типу в справі розуміння розбудови власної держави. В уряді ЗУНР він очолив відділ преси та пропаганди і водночас редагував газету «Стрілець» – офіційний орган західноукраїнського уряду й армії. Його позиція та темперамент зробили талановитого публіциста головним рупором галицької сторони у тодішніх її суперечках з наддніпрянським урядом [2]. У цей час Осип Назарук належав до найближчих співробітників і радників Є. Петрушевича, якого 9 червня 1919 р. Українська Національна Рада наділила диктаторськими повноваженнями на період воєнних дій.

У листопаді 1919 р. уряд Західної України переїхав до Відня, що став місцем перебування галицьких державних інститутів. Подальше окреме існування (і взаємні звинувачення) в еміграції обох українських урядів, згадки про наддніпрянську дійсність, неуспіх у справі розбудови національної держави зумовили подальшу радикалізацію Назарукового світогляду. Про це свідчить, зокрема, його лист від 28 вересня 1923 р. до В. Липинського: «Здається мені, що Галицьку державу можна було напевно втримати, якби на самім початку проголошено диктатуру і якби ту диктатуру був одержав чоловік сильної волі, безоглядний і – *sit venia verbo* – жорстокий супроти своїх і супроти чужих. Коли б се був ще й чоловік безоглядно жорстокий, міг би арештувати все польське населення Східної Галичини й зігнати його до величезних таборів та серйозно загрозити, на випадок дальшого просування поляків виб'є до ноги всіх інтернованих. Се було б мало бажані наслідки, особливо після виконання загрози» [2]. Таку, здавалося б, безглузду жорстокість Назарук пояснював і тим, що це б, по-перше, «скріпило завзяття українців, які знали би, що після такого акту помилування їх не буде»; по-друге, нажахало наступаючі польські війська; по-третє, не принесло українцям більших втрат, ніж вони мали в період війни; по-четверте, послабило ворога фізично і, нарешті, продемонструвало Європі, «що тут нема жартів на майбутнє і тому треба остаточно укласти етнографічні кордони, особливо для тих народів, які можуть опісля кров'ю залити великі простори» [2].

Подібні рядки могла написати людина, що наочно бачила трагізм української революції, особисто брала активну участь у ній, крізь себе пропустила увесь біль поразки, на власні очі мала змогу переконатися, що «коли темним масам вічно говориться і пишеться тільки про шлункові ідеали, то годі дивуватися, коли ті маси вкінці підуть за гаслами тих, які припікають їм найбільше».

Влітку 1922 р. Осип Назарук виїхав з Відня до Канади для проведення між українськими емігрантами акції «Позичка національної оборони», яку оголосив уряд ЗУНР. Але у зв'язку з тим, що 14 березня 1923 р. країни Антанти у Парижі визнали владу Польщі над Східною Галичиною, проведення акції втратило всякий сенс. У половині року Назарук розриває свої стосунки з центром Петрушевича, що вже почав розпадатися. Колишній шеф преси та пропаганди залишився безробітним. У цей час керівництво українського інституту ім. Петра Могили в Канаді запропонувало йому посаду вчителя українознавства. Але той пропозицію не прийняв, оскільки не погоджувався з православним курсом інституту. Саме в Канаді О. Назарук, пробувши там до кінця жовтня 1923 р., пережив корінний перелом у своїй свідомості, який означав перехід його з радикально-вільнодумних на нові католицько-монархічні позиції [2].

На початку листопада Назарук переїжджає до США, де в Чикаго очолює редакцію часопису «Січові вісті», друкованого органу «Січової організації українців у США». Під його ідейним керівництвом організація пройшла швидко радикальну еволюцію – наприкінці 1924 р. вона визнала колишнього гетьмана Української Держави П. Скоропадського законним гетьманом-монархом України: «Без ляку і зневіри голосім всім і вся, що ми гетьманці і що вся земля наша, вся Соборна Україна має одного господаря і одного правового представника: гетьмана Павла Скоропадського!» [2].

Головною причиною змін у світогляді головного ідеолога Січової організації американських українців стало його знайомство з В'ячеславом Липинським. Владислав Липинський (більше відомий нам під першим ім'ям) був сином заможного польського шляхтича з Волинської губернії. Він став чи не найпершим з представників польської чи сполонізованої громади в Україні, хто виступив на захист ідеї української національної державності. Крім того, як слушно відзначив І. Лисяк-Рудницький, «Липинський був одним із перших українських самостійників у той час, коли більшість діячів українського руху в Росії підтримувала програму автономії у складі федерації» [4].

У 1917 р. В. Липинський став співзасновником Української демократично-хліборобської партії й написав проект її статуту. Ця партія перебувала в опозиції до ліворадикальної політики Центральної Ради. Липинський не брав участі в підготовці перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р., проте він прийняв

новий, консервативний режим і погодився стати послом Української держави у Відні. Він залишався на цій посаді і після повалення уряду Скоропадського до червня 1919 р. У 1920 р. в еміграції В. Липинський заснував монархічно-консервативну організацію «Український союз хліборобів-державників», ставши її лідером і головним ідеологом гетьманського руху [4].

У середині 20-х років Липинський і Назарук стають ідейними однодумцями та політичними соратниками. Останній у цей період так описував свої враження: «У мене ломиться старий мій світогляд. Ні, світоглядом того годі назвати. Се були якісь дерев'яні патики світоглядів різних часів і народів, скинені в мою голову, як скидає письменник папери зі свого стола в кіш, коли вже витягнув з них усе потрібне» [2]. Відтепер головне місце у ментальності Осипа Назарука посів авторитаризм. Він вірив, що тільки єдиновладдя зможе забезпечити українському народові необхідну єдність і дисципліну. Цей постулат наповнювався ідеєю гетьманської монархії, хоча спочатку Назарук фактично ототожнював її з диктатурою. Він запитував у В. Липинського: «Напишіть, як уникнути змішування ідеї диктатури з ідеєю монархії? Ми важко в цім хаосі орієнтуємося» [2].

Слід зазначити, що зміна світогляду емігрантського трибуна відбулася не тільки в його публіцистичній та політичній діяльності, але й відобразилася в літературній творчості. З нових ідейних позицій він виправляє свої ненадруковані твори «Проти орд Чингізхана» та «Роксолана». Вони виходили у другій половині 20-х років у львівських часописах «Католицький провід» і «Нова зоря» [2].

Осип Назарук глибоко поважав Липинського як людину й безумовного авторитета. Проте часом у них виникали істотні розходження у підході до нагальних проблем. Зокрема, це проявилось у різному ставленні до видатних діячів лівого крила українського політичного табору, що їх діяльність та ідеологію Назарук вважав головною причиною поширення анархії серед українців, розповсюдження більшовицьких тенденцій, а внаслідок того, неуспіху розбудови української державності. Тому він виступав за беззастережну боротьбу з корифеями української демократії: «Основна помилка, чи радше недостача Вашої пропаганди, – писав він Липинському, – в тім, на мою думку (як практика пропаганди в масах), що Ви не почали з убивства попередників, у нас велетнів пропаганди: Драгоманова, Франка (Ірушевського Ви усмертили), Винниченка (чудово надається – сподіється його «Відродження (!) нації» – з підтитолом «Історія» (!) і

т.д. та його описи повороту від більшовиків у «Новій добі») і навіть Шевченка як суспільно-державницького пропагатора (порівняйте його противенства «Дай то, Боже милий, блисне булава» і «грязь Москви, варшавське сміття ваші ясновельможні гетьмани» – чисто мужицьке генералізування!») [2].

У другій половині 1927 р. О. Назарук повертається до Галичини, котру залишив дев'ять років тому. Там він з початком 1928 р. займає посаду редактора «Нової зорі» – львівського католицького тижневика. Часопис ставив собі за завдання боротьбу проти лібералізму та релігійної толерантності української світської інтелігенції та частини духівництва [2]. Напрямок журналу імпонував новому редакторові, однією з невід'ємних рис якого після перебування за океаном став клерикалізм. У його розумінні, гетьманська політична концепція та інтегральний католицизм гармонійно доповнювали одне одного. Крім того, Назарук виступав за необхідність належної релігійної освіти для будівничих української державності: «Я приходжу до переконання, що ніякої нації, ні держави з нас не витворить ніхто й ніщо, коли не дамо релігійної основи провідним верствам» [2].

«Нова зоря» мала на собі печать індивідуальності свого головного редактора – це був наскрізь назаруківський орган. Характерними для Назарука як журналіста були не стільки короткі статті на актуальні теми (хоча й такі з'являлися щонаомера), скільки великі публіцистичні трактати, що друкувалися тижнями або місяцями, а пізніше виходили окремими брошурами. Він не задовольнявся готовим запасом знань, а постійно поглиблював їх: багато читав, обговорював проблеми, які його цікавили, з фахівцями. До великих статей старанно готувався, збираючи матеріал і переглядаючи відповідну літературу. Як вказував І. Лисик-Рудницький, «1930-ті роки, до вибуху другої світової війни, – це кульмінаційний момент у Назаруковій біографії» [2].

В одному зі своїх перших листів до В. Липинського О. Назарук назвав себе «перекотиполем», «перелітним журавлем». Йому судилося скінчити бурхливе життя не в рідній хаті, а за умов нової еміграції. Напередодні вступу радянських військ до Львова у вересні 1939 р. Осип Назарук залишив місто і переїхав до Кракова, де й помер 31 березня 1910 р. З життя пішла людина, котра, використовуючи свої здібності публіциста, журналіста і політичного діяча, всіляко пропагувала в українському середовищі ідею власної національної державності. Не завжди були слухними

вчинки Назарука у цьому напрямку, ряд постулатів його світогляду не є беззастережно правильними, але ж не помиляється той, хто нічого не робить. Одне можна сказати з певністю: навряд чи хто-небудь наважиться висловити на Назарукову адресу страшний присуд великого Кобзаря, що від нього застерігав Микола Шлемкевич, звертаючись у своїй праці-роздумі «Українська синтеза чи українська громадянська війна» до емігрантських політичних кіл з України:

Ох, як би то сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули,
І сонце б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вільній землі,
І люди б не знали, що ви за орли [10].

Література

1. Винниченко В. Відродження нації. В 3-ох т. – Т. 3. – К.: Політвидав України, 1990. – 542 с.
2. В'ячеслав Липинський. Твори, архів, студії. – Т. 7.: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Лисяк-Рудницький. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1976. – 532 с.
3. Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Київ. – 1991. – № 10. – С. 105-117.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-ох т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921: В 3-ох т. – Т. 2. – Прага: Пробоем, 1942. – 212 с.
6. Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. – Відень: Український прапор, 1920. – 349 с.
7. Осип Назарук (883-1940): життя та ментальність українського державника // Грані. – 1999. – № 3.
8. Петлюра С. Січові стрільці в літературі // Книжник. – 1990. – № 5. – С. 30-36.
9. Фонди центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.
10. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадська війна // Генеза. – 1997. – № 1. – С. 74-101.